

УДК 821.161.2(100).09: 821.161.2'05 – 1/9.09 Українка

Надія Сташенко

кандидат філологічних наук, доцент,
Східноєвропейський національний університет
ім. Лесі Українки

ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ДОСЛІДНИКАМИ ДІАСПОРИ

Розглянуто рецепцію життя і творчості Лесі Українки науковцями та письменниками української діаспори, зроблено спробу систематизувати й окреслити її етапи.

Ключові слова: літературознавство української діаспори, творчість Лесі Українки.

Stashenko N. STAGES AND PECULIARITIES OF LESYA UKRAINKA'S CREATIVITY BY RESEARCHERS OF THE UKRAINIAN DIASPORA

The reception of Lesya Ukrainka's life and creativity by scholars and writers of the Ukrainian diaspora was considered, an attempt was to systematize and outline its stages was made.

Key words: literary studies of the Ukrainian diaspora, creativity of Lesya Ukrainka.

Творчість Лесі Українки має невичерпну глибину. До осмислення її життєвого і творчого шляху зверталися і будуть звертатися науковці в Україні та поза Україною.

Лесеукраїнознавчий доробок (літературно-критичний, мовознавчий, філософські дослідження про життя і творчість Лесі Українки, її громадську діяльність) представників українського діаспорного літературознавства не залишаються поза увагою науковців України, зокрема Астаф'єва О., Багана О., Данилюк-Терещук Т., Квіта С., Луцій С., Наєнка М., Погребенника В., Поліщука Я., Рєви Л., Скрипки Т., Сташенко Н., Яблонської О. та ін.

Для сучасного українського літературознавства ця проблематика залишається актуальною. Визначні представники українського діаспорного літературознавства, їхні головні праці

та основні теми досліджень вивчаються глибоко і всебічно. Упродовж ХХ- поч. ХХІ ст. нагромаджувалися, збагачувалися відомості про життя і творчість Лесі Українки, розширювалася документально і джерельна база, з'являлися літературно-критичні розвідки, рецензії, відгуки, монографічні дослідження, присвячені письменниці.

Як наголошує Т. Скрипка, «дискурс української еміграції попри різний рівень таких публікацій, не лише характеризує розвій діаспорної науки загалом, але й розкриває творчість письменниці та бачиться як єдиний текст із його передумовами, особливостями, протиріччями і трафаретами. Цей дискурс відображає також основні лінії взаємодії (радянської та емігрантської) літературної критики ХХ століття. У ньому оприявнилося те, що різнило емігрантську науку та радянську. У той час як у радянській критиці творчість Лесі Українки припасовували до більшовицької ідеології, то за кордоном у роздумах над життям і діяльністю письменниці під різними кутами зору розглядалися проблеми української духовності, історичного розвитку України, звучала тривога за її майбутнє. Якщо попри об'єктивний і фаховий філологічний аналіз творів письменниці, у судженнях деяких зарубіжних дослідників і відчутна політична упередженість, то працям радянських літературознавців притаманний естетичний консерватизм, що в цілому творить полярність оцінок творчості митця» [14, с. 21 – 22].

На нашу думку, якщо розглядати у хронологічних вимірах дослідження науковців, письменників української еміграції про Лесю Українку, то можна виокремити такі чотири періоди: 1) 20-40-ві рр. ХХ ст., 2) 50-70-ті рр., 3) 80- 90-ті рр., 4) 1990-ті рр. – початок ХХІ століття, кожен із яких має свої характерні особливості.

Великий вплив імені і слова Лесі Українки по-особливому відчувало покоління, яке пережило Крути й Базар, поразку УНР, втрату Батьківщини. Життєвий і літературний шлях Лесі Українки став символом духовного піднесення серед безнадії, сумнівів, розчарувань.

Одним із перших досліджень про письменницю на еміграції став «Короткий нарис на спомин в десятиліття з дня смерти

поетеси» (1913 – 1923) сучасника Лесі Українки Юрія Сірого (спр. Ю. Тищенко) – видавця, редактора, публіциста, письменника, який невтомно й самовіддано працював для українського народу. У коротко-публіцистичній студії автор наголосив, що у його завдання «не входить писати біографію Лесі Українки», а він хоче висвітлити ідейний зміст її творів. Визначена Ю. Сірим найголовніша проблема і перспектива, що дасть можливість глибше студіювати життєвий і творчий шлях письменниці: «Ми не спромоглись навіть на те, щоб ознайомитись із її творами, щоб надрукувати їх» [13].

Саме Ю. Тищенку (Ю. Сірому) долею судилося бути причетним до повного видання творів Лесі Українки на еміграції.

Малознаною на сьогодні є праця Михайла Шляхтиченка «Леся Українка в освітленні літературної критики», що з'явилася друком у Празі 1931 року в збірнику відділу народознавства Українського соціологічного інституту за головним редагуванням директора відділу Леоніда Білецького [20].

М. Шляхтиченко підсумував у своєму дослідженні літературно-критичні праці про Лесю Українку від прижиттєвих досліджень до 30-х років ХХ ст. У ній відчутний вплив наукових робіт Леоніда Білецького, у яких були окреслені основи української літературно-наукової критики та її методології.

Прага стає науковим центром української еміграції у міжвоєнний період. Тут було створено Історично-філологічне товариство, до якого увійшли М. Славинський, Д. Дорошенко, Л. Білецький, В. Сімович, Д. Чижевський. Відбувалися Українські Наукові з'їзди (перший –1926 р., другий –1932). Вони стали підсумковими у діяльності української еміграції 20-30 х рр. У Чехословаччині збереглися не тільки наукові сили, але й наукові інституції української еміграції.

Культурна праця еміграції у добу міжвоєнннн розвивається і на західно-українських землях. Тут осіла частина Наддніпрянської еміграції. Немало видатних діячів-емігрантів зосередилися у Львові, де вони розвинули значну наукову працю [10].

Знана й шанована в наукових колах дослідниця М. Деркач здобула всебічну освіту та високу школу літературно-наукового

пошуку в Карловому Університеті та Українському Вільному університеті в Празі. Тут 1926 року вона захистила першу в літературознавчій науці дисертацію про Лесю Українку, за яку одержала ступінь доктора філософії і повернулася у Львів. З кінця 1943 р. зайнялась вивченням архіву, який бібліотеці НТШ подарувала сестра поетеси Ольга Косач-Кривинюк. Вона надавала їй активну допомогу в роботі над документальним дослідженням, літописом «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» [2].

Особливо вагомою була співпраця М. Деркач із журналом «Наші дні» (1941-1944), перший номер якого вийшов у Львові, а із січня 1942 р. часопис перейшов до «Українського видавництва» (Краків-Львів). За свідченням сучасників, це був єдиний український літературний журнал, що протягом усіх років німецької окупації Львова зберіг незалежну позицію. Ці роки не були втрачені марно для літератури, вони заклали основи для її дальшого розвитку після війни – в умовах еміграції, куди виїхала більшість літераторів, зокрема ті, хто прибув до Львова зі східних теренів України [4, с. 97-98].

На сторінках цього видання з'являлися друком наукові розвідки, рецензії, статті Ю. Лавріненка, Г. Костюка, Ю. Косача, Ю. Корибута (Костецького І.), Шевчука Гр. (Шевельова Ю.), у яких, зокрема, постала проблема пошуку стилю доби у формі літературних дискусій (статті Ю. Корибута, Ю. Шевельова, Д. Козія), які згодом знайшли своє продовження в обговореннях і полеміках періоду МУРу. В «Наших днях» вартісний матеріал про Лесю Українку публікувала Марія Деркач, О. Косач-Кривинюк, Ю. Шерех – «Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі?» (Наші дні.11.11.1943.с.1-2) [12, с. 366].

Ще одним центром еміграційного життя в роки війни став Краків. Як згадує С. Гординський, «після большевицької окупації Львова у вересні 1939 року до Кракова почала прибувати українська інтелігенція з Галичини, Волині, із знищеної облогою Варшави. Заснувалося «Українське видавництво», яке не зважаючи на цензурні умови воєнного часу, дедалі більше поширювало свою діяльність» [16,с. 243.]. До середини 1941 року видало 195 книг, з-поміж яких «Вибрані поезії» (1940) Лесі Українки зі вступною статтею літературознавця, української

письменниці і громадської діячки Ірини Пеленської. Побачили світ у цьому видавництві матеріали до влаштування свят у пошану Лесі Українки: інсценізації, реферати (Краків, 1941).

Подвижницьке життя письменниці, її високомистецька творчість спонукали до діяльної і завзятої праці дослідників, видавців вже із нової повоєнної хвилі еміграції над її багатогранною спадщиною. У дослідженні «Розгром українського літературознавства» Б. Кравців подає реєстр тих літературознавців і критиків, які, зазнавши репресій за спражню вільну наукову працю, емігрували: Ю. Бойко, О. Бургардт (Юрій Клен), М. Голубенко (Оглоблин), В. Державин, Ю. Лавріненко, В. Міяковський, П. Одарченко, В. Петров, Ю. Шевельов, Д. Донцов, А. Юриняк та ін. В умовах еміграції вони розгорнули свою діяльність, розпочату на Батьківщині.

«Значна частина літературознавців і критиків емігрували під час Другої світової війни, а також перед окупацією західноукраїнських земель советами в 1939-1944 роках» [4, с. 213]. У широкому спектрі їх наукових зацікавлень, досліджень була і творчість Лесі Українки.

40-ві роки – це доба Мистецького Українського Руху (1945-1948), що постав у таборах Ді-Пі в Західній Німеччині та Австрії.

Літературно-критичні дослідження про Лесю Українку були у цей період спорадичними. З-поміж найпомітніших публікація В. Петрова «Драматична поема Лесі Українки «Кассандра» // Рідне слово. Мюнхен-Фрайман. 1946. Ч. 3-4. С. 69-76, статті П. Одарченка та «Історія української літератури» педагога, письменника, літературознавця В. Радзикевича, де є присвячені огляду творчості Лесі Українки сторінки [11].

Відтак, у 20-40-ві рр. еміграційні письменники, дослідники в основному перебували в європейських центрах літературного життя – Празі, Берліні, Мюнхені, Варшаві, Кракові, Парижі та у Львові, який за польської окупації став своєрідним центром єднання культурних діячів Східної, Західної України та еміграції. Цьому особливо сприяв «ЛНВ» Д. Донцова.

Проте й на теренах інших країн вивчалася творчість письменниці, зокрема, Канаді, США побачили світ праці С. Русової «Наші визначні жінки. Літературні силуети Лесі Українки, Олени Пчілки» (Вінніпег, 1945), дослідження

С. Драгоманова, Л. Білецького, В. Блавацького, П. Одарченка [12, с. 336-337].

Після Другої світової війни центром українського життя в Європі залишався Мюнхен. Сюди було переведено із Праги УВУ, тут заснуються видавництва «Сучасність», «На горі», «Українське видавництво», а із 1961 року виходить журнал «Сучасність», на сторінках якого опубліковано ряд досліджень про Лесю Українку. У 50-70 ті рр. літературно-наукове життя української еміграції із Європи переміщується до США й Канади у зв'язку з виїздом за океан великої частини науковців. Набирають потуги УВАН та НТШ. УВАН, створена 1945 року в Авгсбурзі, НТШ, відновлене 1947 року Західній Німеччині, об'єднали українських вчених. Дійсними членами УВАН були Ю. Лавріненко, Є. Маланюк, В. Міяковський, Ю. Шевельов.

Цей період еміграційних досліджень про Лесю Українку (50-70-ті рр.) ознаменований перевиданням 12-томника творів письменниці та виходом у світ у Нью-Йорку 1970 року монументальної праці О. Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», здійснене УВАН. Перевидання творів Лесі Українки було найбільшим зібранням поетичного, драматичного, перекладацького та літературно-критичного доробку письменниці, що 1927-1930 рр. вийшов друком у видавництві «Книгоспілка» за загальною редакцією літературознавця Б. Якубського із ґрунтовними статтями найвидатніших літературознавців доби «розстріляного відродження». Це видання стало доброю основою для глибоких аналітичних розвідок науковців діаспори.

Еміграційне перевидання творів Лесі Українки має деякі відмінності. Зокрема, в 1-му томі замість вступної статті Б. Якубського «Творчий шлях Лесі Українки», вміщено одноіменну статтю П. Одарченка [18, с. XI-XXXI]. У третьому томі опублікована ще одна його праця «Леся Українка і Драгоманів (До питання про вплив М. П. Драгоманова на Лесю Українку)», в якій автор подає цитати із не друкованих раніше листів. Видавці зробили кілька купюр у статті В. Петрова «Лісова пісня» (вперше опублікована 1929 р. у «книгоспілчанському» виданні).

У цій статті не ставимо собі за мету оглядати все, що заслуговує уваги й оцінки, а зосереджуємося на основному,

найважливішому, групуючи дослідження про Лесю Українку науковцями діаспори за основними аспектами чи проблемами.

Від 50-х років з'являється низка статей *проти фальсифікації творчості Лесі Українки радянським літературознавством*, зокрема, Б. Кравціва, П. Одарченка, П. Кізка, Ю. Лавріненка, В. Шаяна, Г. Костюка та ін. У них аналізувалися факти радянської цензури творів Лесі Українки, тенденційні, необ'єктивні наукові дослідження про письменницю.

Ідеї національного визволення у творчості Лесі Українки актуально звучали у працях Д. Донцова, Є. Маланюка, Ю. Бойка, Р. Задеснянського.

Питання світогляду та його втілення в художній творчості Лесі Українки розглядали О. Черненко, Ю. Лавріненко (Дивнич), Р. Задеснянський, І. Качуровський, А. Жуковський. *Релігійні мотиви* у творчому доробку письменниці досліджували Н. Когуська, Д. Скитський, П. Одарченко, І. Качуровський.

З'явилися праці, в яких висвітлювався *життєвий і творчий шлях письменниці* (О. Косач-Кривинюк, А. Княжицького, А. Юриняка, Р. Бжеського). Українське літературознавство збагачувалося *спогадами* про Лесю Українку С. Русової, О. Коннор-Вілінської, Д. Дорошенка, І. Карабулицького, В. Короліва-Старого. *На ролі родини в духовному розвитку Лесі Українки* акцентували О. Косач-Кривинюк, І. Косач-Борисова, С. Драгоманов, К. Кандиба, П. Одарченко.

Про *літературне оточення Лесі Українки, ідейно-творчі зв'язки з сучасниками* писали О. Косач-Кривинюк, Г. Костюк, О. Ашер (М. Драй-Хмара). З'являються праці дослідників, що мають багатоаспектний характер із притаманними їм глибиною проникнення у творчий світ Лесі Українки на рівні проблематики та образності, стилєвих особливостей: А. Гумецької, А. Стебельської, І. Костецького, Ю. Бойка-Блохина. *Питання поетики творів Лесі Українки* цікавили Яра Славутича, А. Горохович та ін.

Не обминали дослідники української еміграції розгляду *творчості Лесі Українки в контексті західноєвропейської літератури та філософії*. Про це, зокрема, йдеться в студіях В. Жили, П. Одарченка, О. Бургардта, І. Качуровського.

Про трансформацію на українському ґрунті ідей, образів, сюжетів світової літератури у творчості письменниці можемо прочитати в студіях А. Юриняка, І. Тарнавецької, І. Пеленської.

Творчі шукання Лесі Українки-драматурга досліджували Л. Білецький, В. Петров, Р. Кухар, В. Чапленко, Я. Розумний, Р. Задеснянський І. Пеленська, Н. Пазуняк, Р. Веретельник. Сценічність драматичних творів, проблему «Леся Українка і театр» вивчали Ю. Шерех, Б. Бойчук, П. Заярський (Одарченко), Л. Залеська-Онишкевич, Т. Горохович. Не обминали питання етнографії і народних вірувань у творчості Лесі Українки Л. Білецький, Д. Козій, І. Пеленська, П. Одарченко, О. Воропай.

Про переклади творів Лесі Українки і про Лесю Українку-перекладача писали П. Одарченко, Б. Стебельський, І. Качуровський. До вивчення епістолярної спадщини зверталися О. Косач-Кривинюк, І. Косач-Борисова, П. Одарченко. Проблема творчості Лесі Українки в контексті української класичної літератури висвітлена в дослідженнях П. Одарченка, С. Голубенка, В. Яніва.

Отже, в українському еміграційному лесеукраїнознавстві переломними стали 50-70-ті роки, що започаткували глибоке проникнення дослідників у творчі світи Лесі Українки. Її творчість розглядалася у силовому полі естетичних та політичних пошуків доби в дискурсі між естетикою і політикою, світоглядною і художньо-естетичною парадигмою письменниці.

Проблеми творчості Лесі Українки висвітлювалися на сторінках періодичних видань, часописів, як-от «Сучасність», «Визвольний шлях», «Київ», збірниках об'єднання українських письменників «Слово» та ін. [15].

Столітній ювілей письменниці ознаменувався появою низки нових студій, котрі значною мірою розширили горизонти про обсяг таланту Лесі Українки і знайшли своє продовження в діаспорному літературознавстві 80-90-х років [7; 21].

Для популяризації і вивчення творчості Лесі Українки літературознавці української діаспори організовували наукові конференції, симпозіуми, колоквиуми.

До 50-річчя смерті письменниці філологічна секція Наукового Товариства імені Тараса Шевченка у Нью-Йорку 1

лютого 1964 р. провела наукову конференцію. 22 травня 1971 року НТШ відзначило сторіччя Лесі Українки [6].

Ювілейна конференція відбулася також в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Гідним її підсумком став поважний науковий збірник зі статтями дослідників із різних країн і наукових установ [15; 17].

Наукові зібрання відбувалися і в наступні десятиліття. 1983 року в Парижі-Мюнхені вийшов друком збірник «Акти колоквиуму Лесі Українки» як своєрідний підсумок наукової конференції, яка відбулася в Сорбонні 1982 року [1; 15].

Наукові збірники, що вийшли друком у Філадельфії і в Парижі-Мюнхені, засвідчують серйозний рівень осмислення багатогранної творчої спадщини Лесі Українки. Варто відзначити також «Збірники наукових праць канадського відділення НТШ», в яких опубліковано змістовні розвідки про Лесю Українку.

Особливою є роль енциклопедій, календарів, часописів, періодичних і неперіодичних видань еміграції, на сторінках яких побачило світ багато матеріалів про Лесю Українку, друкувалися літературно-критичні розвідки, які стосувалися різних аспектів життєвого і творчого шляху письменниці, а також ювілейні, оглядові й полемічні статті, рецензії [15].

Леся Українка стала для поколінь українців-емігрантів символом Батьківщини, втіленням національної історії й долі, а її творчість – найціннішим скарбом, отим незабутнім «євшан-зіллям». Незважаючи на матеріальні труднощі, видавалися твори славетної письменниці, завдяки їм не забували й вивчали рідну мову, набиралися духовної сили.

Творчий доробок Лесі Українки активно вивчався і у 80-90-і рр. Варто згадати виданий у Німеччині 1994 р. збірник «Леся Українка та європейські культури», укладений та зредагований відомим українським літературознавцем Юрієм Бойко-Блохиним та німецькими славістами Гансом Роте та Фрідріхом Шульце.

1994 року вийшов підручник «Українська література» авторства В. Петрова, Д. Чижевського, М. Глобенка (Мюнхен – Львів, 1994). Про Лесю Українку йдеться у розділі II «Доба модернізму».

Подією кінця ХХ століття стала публікація 1999 року із фаховою передмовою М. Наєнка машинописного розділу про літературу українського реалізму Д. Чижевського, виявленого в архівах Гейдельберзького університету (ФРН) [9]. Це своєрідні начерки до другого тому «Історії української літератури» (І том – Нью-Йорк, 1956). У наступному томі автор збирався осмислити пізніші стилі – реалістичний і, як він називає, символістські (неокласицизм, футуризм та ін.), – наголошує літературознавець М. Наєнко [8]. У ньому визначається роль Лесі Українки, що «закінчує історію українського реалізму в надзвичайно цінній формі, яка фактично виводить літературу далеко за межі реалізму, а українська література робить вперше – літературою світовою», «Леся Українка сама зрозуміла безвихідь дальшого розвитку реалізму в українській літературі. Відштовхуючись від його обмеженості, вона почала нову добу в історії української літератури», – акцентує Д. Чижевський [19]. Творчість Лесі Українки (особливо останнього періоду) він зараховує вже до символізму.

Наприкінці 90-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст. в Україні виходять друком цінні праці дослідників української еміграції, зокрема П. Одарченка «Леся Українка. Розвідки різних років» (Київ, 1994 р.), Р. Кухаря «До джерел драматургії Лесі Українки» (Ніжин, 2000 р.), а в Канаді популярне видання Катрі Янківської «Три визначні письменниці» (Леся Українка, Марко Вовчок, Ольга Кобилянська) (Вінніпег, 1995 р.).

Початок ХХІ ст. подарував українським читачам «Літературну есеїстику» Д. Донцова (Дрогобич, 2010 р.), де вміщені статті про Лесю Українку «вісниківського» та повоєнного періоду.

У серії «Українська модерна література» вийшла книга статей Марти Тарнавської «Ключі від царства», де опубліковано працю про Лесю Українку в діаспорі «Листи так довго йдуть» (Київ, 2001 р.). 2004 року видавництво «Факт» випустило в світ дослідження Мирослава Шкандрія «В обіймах імперії. Російська та українська література новітньої доби». У розділі «Наратив модернізму» включено статтю «Фемінізм: «Бояриня»» (1910) і «Камінний господар» (1912) Лесі Українки. У видавництві ім. Олени Теліги вийшла друком праця Н. Іщук – Пазуняк «Леся Українка. Ідея свободи у спектрі світової цивілізації» (Київ,

2008). У львівському видавництві «Літопис» 2009 р. з'явився друком збірник статей та досліджень Л. Залеської Онишкевич «Текст і гра...» Дослідницьку увагу привернула драматична поема Лесі Українки «У пущі» як твір модерної літератури.

Значною подією став вихід у світ джерелознавчих матеріалів про життя і творчість Лесі Українки у виданнях УВАН – трикнижжя, упорядковане дослідницею Т. Скрипкою: «Лариса Петрівна Косач – Квітка. Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія» (Кн. 1, 2004 р.), «Лариса Петрівна Косач – Квітка. Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія» (Кн. 2, 2015 р.), «Спогади про Лесю Українку» (Т.1, 2016 р.). Представлені матеріали дають поштовх до подальших досліджень життєвого і творчого шляху письменниці.

Подана у цій оглядовій статті інформація, звичайно, не вичерпує теми. Однак, без ознайомлення з працями літературознавців української діаспори, сумлінними й неупередженими, позбавленими табу тоталітарної системи і тенденційних поглядів соцреалістичних дослідників, не може обійтися жоден науковець, який оцінює здобутки, втрати і накреслює перспективи науки про Лесю Українку.

Література

1. *Lessia Oukraïnka. – Paris-Munich, 1983.*
2. *Вальо М. Подвиг сестри Лесі Українки. Листи О. Косач-Кривинюк до М. Деркач //Дзвін. 1995. №5. С.105-121.*
3. *Збірник наукових праць канад. НТШ. Т. XXXIII. Торонто-Онтаріо, 1993. 234–258.*
4. *Ільницький М. Драма без катарсису. Сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ ст. Львів, 1990.*
5. *Кравців Б. Розгрім українського літературознавства//Кравців Б. Зібрані твори. Т. 3. Київ, 1994. С. 209 – 213.*
6. *Кравченко О. Культ Лесі Українки в Америці // Альманах УНСоюзу. – Джерзі Ситі-Нью-Йорк, 1997. С.151–158.*
7. *Маланюк Е. До роковин Лесі Українки (13.11.1971) // Маланюк Е. Книга спостережень. Проза. Т.1. Торонто, 1962.*
8. *Наєнко М. Машинописи теж не горять... // Чижевський Д. Реалізм в українській літературі. Київ, 1999. С. 5–16.*
9. *Наєнко М. Літературознавство 40-50-х рр.:за ґратами соціалізму і у вигнанні//Наєнко М. Історія українського літературознавства. Київ, 2001. С. 208-265.*

10. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. Друге видання. Львів – Кент – Острог, 2008. С.308–319.
11. Радзикович В. Історія української літератури. Частина II. Мюнхен, 1947. С. 125–130.
12. Романенчук Б. Матеріали до бібліографії про життя і творчість Лесі Українки поза УРСР // Українка Леся. Зб. праць на 100-річчя поетки. – Філадельфія, 1971–1980. С.365–382.
13. Сірий Ю. Короткий нарис на спомин десятиліття з дня смерти поетеси (1913–1923). Київ. – Прага. – Львів, 1923. Накладом В-ва «Чорномор». Каліш. Табір інтернованих №10.
14. Скрипка Т. Леся Українка: доля і спадщина //Лариса Петрівна Косач-Крїтка (Леся Українка). Біографічні матеріал. Спогади. Іконографія. Книга II. Нью – Йорк– Київ, 2015. С. 13–48.
15. Сташенко Н. Леся Українка в еміграційних дослідженнях і виданнях // Леся Українка і сучасність: зб. наук. пр. Т.1. Луцьк, 2003. С. 223–233.
16. Теліга О. Зібрані твори. Детройт–Нью-Йорк–Париж, 1977. –С. 243–249.
17. Українка Леся. Зб. праць на 100-річчя поетки. Філадельфія, 1971–1980.
18. Українка Леся. Твори: У 12-ти т. Нью-Йорк: Видавнича спілка Тищенко–Білоус, 1953. Т.1. Лірика.
19. Чижевський Д. Реалізм в українській літературі. Київ, 1999. С. 58 – 62.
20. Шляхтиченко М. Леся Українка в освітленні літературної критики // Народознавство. Прага, 1931. Ч. I–III. С. 504–534.
21. Яблонська О. Ювілейний 1971-й: творчість Лесі Українки в дослідженнях і матеріалах часопису «Визвольний шлях» // Леся Українка і родина Косачів в історії та культурі України та Волині: наук. зб. Вип. 57. Луцьк, 2016. С. 209–212.